

Elhallgatva

A háborús erőszaktétel története és megjelenítése

Elhallgatva

A háborús erőszaktétel története és megjelenítése

Szerkesztette

ANDRÁS EDIT – MÉLYI JÓZSEF – PETŐ ANDREA

Budapest Főváros Levéltára
Budapest, 2022

A tanulmánykötet a Háborúban megerőszkolt nők emlékezete projekt keretében valósult meg, kiadását Budapest Főváros Önkormányzata támogatta.

Köszönet illeti a Főpolgármesteri Hivatal Kulturális és Turisztikai Osztálya munkatársait, akik nagymértékben segítették az interjúk megszületését és a könyv megjelenését.

Felelős szerkesztő

TOMA KATALIN

Olvasószerkesztő

JUNG ESZTER

Technikai szerkesztő

DEMETER GYÖRGYI

A borítót tervezte

ÖBBÁGY MÁTÉ

Borítókép: Sanja Iveković *A Nők Háza Projekt* (részlet).

Fotóközlés a művész szíves engedélyével.

A Nők Háza Projekt

A nemzetközi együttműködés keretében megvalósuló projekt 1998-ban kezdődött, s helyspecifikus installáció és különböző nyomtatott anyagok (szövegek, képeslapok, plakátok) formájában valósult meg.

A művész kapcsolatot létesített a helyi női szálláson élő, zaklatásnak vagy családon belüli erőszaknak kitett nőkkel. A workshop keretében a művész lenyomatot vett az arcukról, a szállás lakói pedig elbeszéltek, illetve röviden leírták saját történeteiket. A művész a női „maszkok”-ból és a szövegekből hozta létre installációit különböző helyszíneken.

TARTALOM

Főpolgármesteri előszó	7
HÁBORÚKBAN MEGERŐSZAKOLT NŐK EMLÉKEZETE	
Kerpel-Fronius Gábor: Megszólaltatott emlékezet	9
Gy. Németh Erzsébet: Megtörni a fájdalom folytonosságát	13
Szerkesztői előszó a kötethez	15
TÖRTÉNETI EMLÉKEZET	
Fedeles Tamás: „A katonák kedvük szerint megbecstelenítették.” A nők elleni erőszak a késő középkori Magyarországon	23
Svégel Fanni: Az első világháború és utóhatásai. Nemi erőszak a közegészségügy és a militarizmus keretrendszerében	37
Pető Andrea: A második világháborús nemi erőszak emlékezete Magyarországon	59
Lator Anna Luca: „Azt mondták, nagyon szeretnék látni, ahogy növekednek bennünk a gyerekeik.” Nemi erőszak a délszláv háborúban	73
Bagi Judit – Lator Anna Luca: „Azt mondták azért erőszakolnak meg, hogy lássák, vajon a tuszi nők is olyanok-e, mint a hutu nők.” Nemi erőszak az 1994-es ruandai népirtás során	91
VIZUÁLIS REPREZENTÁCIÓK	
B. Nagy Anikó: „Szoknyád az arcodra fogom borítani, a népek elé tárom csupasz alfeled.” Epizódok a nők elleni erőszak irodalmi és képi hagyományából	109
Turai Hedvig: Kéjgyilkosságok, erőszak-fantáziák vizualizálása a két világháború között	145

Gadó Flóra – Magyar Fanni: A feminista művészet szubverzív stratégiái. A nemi erőszak reprezentációja női nézőpontból a hetvenes évektől a kétezres évekig	163
Vincze Teréz: Az elmesélhetővé tétel technikái. A nők elleni háborús erőszak emlékezete filmen	187
FELDOLGOZÁS ÉS EMLÉKMŰVEK	
Schell Gergely: Emlékezés és felejtés. A katonai nemi erőszak feldolgozásának lehetőségei	203
Leposa Zsóka: Nemi szerepek a köztéri emlékműveken a 19. századtól a világháborús emlékművekig	217
Mélyi József: A háborúban megerőszkolt nők emlékművei	235
INTERJÚK	
Emlékezetről és felejtésről. Aleida Assmann-nal Petó Andrea beszélget	243
Bűn és/vagy felelősség? Michael Rothberggel Turai Hedvig beszélget.....	249
„Vannak, akik szinte minden emlékműre feloldozásként tekintenek.” James E. Younggal Szegedy-Maszák Zsuzsanna beszélget	263
„Illúzió, hogy politikamentes emlékmű készíthető.” Eduard Freudmann-nal Mélyi József beszélget	275
„Nem vagyok híve az emlékművek eltávolításának. Kommentálni és kontextualizálni kell.” Németh Ilonával Gadó Flóra beszélget	283
ABSTRACTS	291

FŐPOLGÁRMESTERI ELŐSZÓ

A Fővárosi Önkormányzat két évvel ezelőtt indította útjára a *Háborúkban megerőszkolt nők emlékezete* című programját, amellyel az emlékezetkultúra eszközeivel kísérelt meg eddig elhallgatott drámai történeteket elmondhatóvá tenni.

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon az emlékművek felállítása egyre inkább a napi hatalmi érdekekhez kötődött. Sokan el sem tudják képzelni, hogy olyan téma kerüljön a figyelem középpontjába, amelyben nincs nemzeti dicsőség, csak egyéni fájdalom, nincsenek egyértelmű történelmi igazságok, csak kimondhatatlan és ki nem beszélt szenvedések. Példaértékű és a jövőre nézve is reményt adó, hogy ez a magyar emlékezetpolitikában rendhagyó vállalásunk nem vált a pártpolitikai harcok színterévé. A szakmai testületekben, a tanácsadó grémiumokban és a zsűrikben különböző szemléletű, a történelemtől és a jelenről eltérően gondolkodó emberek vettek részt, akik mindvégig szem előtt tartották, hogy olyan témával foglalkoznak, ami magában hordozza a történelemtől való közös gondolkodás hosszú távú lehetőségét. A témával kapcsolatos tudás összegyűjtése és közreadása, az emlékmű helyszínének megtalálása, a pályázat kiírása, majd a döntés a megvalósuló köztéri alkotásról mindvégig közösségben végzett munka volt, amelyben a Fővárosi Önkormányzat, Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történelmi Múzeum példásan együttműködött. A *Háborúkban megerőszkolt nők emlékezete* program egyszerre tudományos, művészeti és közösségi vállalkozás.

Ma már a hiteles emlékezetpolitika és az európai értelemben vett emlékezetkultúra arról szól, hogyan találjuk meg azokat az eszközöket, amelyek révén elmondhatóvá válnak a fájdalmas történetek, felidézhetőek lesznek a történelmi veszteségek. A személyes történetekhez és a kollektív traumákhoz a mai politikai és kulturális közegben különösen nagy érzékenységgel és szakmaisággal lehet csak közelíteni. Csak így érhető el, hogy a politikai kikiáltók világában ne vesszenek el a különben alig hallható hangok.

A mély és igaz történetek megszólaltatásához nincsenek jobb eszközök, mint a figyelem, az odafordulás, a közös emlékezés és a tiszta gondolatok. Segítségükkel talán el lehet érni azt, hogy a múlt megidézése ne csak egy pillanatnyi, az évtizedek, évszázadok homályába vesző felvillanás legyen.

A történelmi bűnökkel való szembenézés ugyanis nemcsak a múlt háborúiban elkövetett szisztematikus megerőszkolásokról, hanem a nők elleni mindennapi erőszakról, tágabb értelemben az egyenjogúság kérdéséről szól. Ezeknek a fontos társadalmi kérdéseknek a jelenben és a jövőben is fontos szerepet kell kapniuk Budapest életében.

Karácsony Gergely
Budapest főpolgármestere

MEGSZÓLALTATOTT EMLÉKEZET

A 21. században a világ különféle nagy- és kisvárosainak példái azt mutatják, hogy szinte minden eseménynek és híres személynek gyakorlatilag azonnal állítható köztéri emlékmű. Az emlékműállítás azonban ezzel egyidejűleg rendkívül problematikusná is vált. Hiszen ma már alig akad olyan emlékmű, amely valóban megérinti egy-egy település, ország vagy akár a világ nagyobb közösségeit, alig van olyan köztéri mű, amely hosszabb távon is befolyásolni képes e közösségek gondolkodását, történelemszemléletét, „elváráshorizontját”. Ez a kettősség, amely szinte a világ valamennyi tájára jellemző, összefüggésben áll a kollektív emlékezettel kapcsolatos elképzelések átalakulásával, illetve az emlékezet intézményes kereteinek átformálódásával.

Magyarország az elmúlt évtizedekben egyre ellentmondásosabbá vált az emlékműállítás gyakorlata. A korábban létezett intézményes keretek nagy sebességgel épültek le, s az emlékezetpolitikát ma már sokan csak a pártpolitika játékszerének látják. Ez pedig hatással van mind az emlékművek gondolatiságára, mind esztétikai színvonalára. Szomorkásan vicces példaként említhető a Madách téri Sissi-szobor, amely egy giccsfilmre hivatkozva ábrázol giccsformában egy történeti (mellék)szereplőt, önkéntelenül is bájosan utalva arra, hogy a közvéleményünk nem elhanyagolható része milyen nosztalgikus, álomvilágszerű viszonyra tart igényt a nemzeti történelmünkhöz.

Ennél is kifejezőbb az éj leple alatt felállított, soha föl nem avatott Szabadság téri német megszállási emlékmű. Ez a szoborkompozíció egyszerre tanúsága annak az emlékezetpolitikának, amely a magyar történelem problematikus pontjait önfelmentő módon megkerülni igyekszik, a kudarcainkért és a bűneinkért külső tényezőkre és hatalmakra kívánja hárítani a felelősséget, *ugyanakkor* mementója annak a meggyőződésnek, hogy a nemzeti múltnak egyetlen, felülről oktrojálható emlékezete van, amelyben a nemzet valamennyi erre méltó tagja osztozik.

„A politikai elit pótcselekvésének tehát legbiztosabb jele, ha politikájának közép-pontjába az emlékezetpolitika kerül” – írja *Uralja-e a jövőt, aki a múltat uralja?* beszédes című tanulmányában Gyurgyák János egy olyan korról, amelyben a kormányzat egyértelműen a múlt kizárólagos uralására tör. Mit tehet egy városvezetés, ha ilyen, a lehető legrosszabb értelemben átpolitizált helyzetben kíván emléket állítani olyan eseményeknek, amelyek a közösségének történetét mindmáig áthatják és foglalkoztatják? Mit tehet egy városvezetés, ha úgy kíván emlékezni, hogy magát az emlékezést ne szolgáltassa ki pártpolitikai mérkőzéseknek, hanem a lehető legemelkedettebbé tegye? Eltekinthet-e egy városvezetés az emlékezéstől arra való hivatkozással, hogy „most nem alkalmasak a körülmények”, vagy ellenkezőleg – egyébként merőben politikai

aktusként –, azt kell felmutatnia, hogy lehetséges az emlékezésnek olyan módja, amely tudomást vesz az emlékek és az emlékezet sokféleségéről, amely nem felülről diktált és lehetőséget ad a(z ön)reflexióra.

Így amikor 2020 januárjában a Fővárosi Önkormányzat a *Háborúban megerőszkolt nők emlékezete* projekttel új úton indult el az emlékezetpolitikában, egyrészt el kellett szakadnia a politikai emlékművek korábban berögzült elképzeléseitől, másrészt a korábbiakhoz képest új kereteket kellett találnia az előkészítés során. A projekt fókuszában ezért nem pusztán az emlékmű mint köztéri műalkotás felállítása állt, hanem maga a párbeszédre épülő folyamat, amely új szemléletet, a kollektív emlékezet elhallgatott, traumatikus elemeinek új megközelítésmódját kívánja meghonosítani.

Már maga a téma is több szempontból súlyos kérdéseket vetett fel. Lehet-e általánosságban, a háborúban megerőszkolt nőknek emlékművet állítani? Lehetséges-e a köztéren emlékezni egy sokak számára egyéni, személyes traumára? Hogyan szólhat egy emlékmű az áldozatokról, és miként a tettesekről? A kérdések megválaszolása azért is tűnt különösen nehéznek, mert a téma hosszú évtizedek (vagy akár évszázadok) óta a kollektív emlékezet „vakfoltján” helyezkedik el; ezért is volt indokolt, hogy a projekt honlapjának címe *Elhallgatva* lett. Szintén nehézséget jelentett, hogy kifejezetten a nők elleni háborús erőszakra utaló emlékmű a fővárosban nem létezett, de Magyarországon és bárhol a világban is alig található olyan köztéri alkotás, amelynek témája akár csak összefüggésben állna az egyéni és kollektív emlékezet e traumatikus aspektusával.

A projekt kereteinek kialakításában fontos szerepet játszott annak felismerése, hogy sohasem létezhet a történelemmel vagy egyes eseményekkel, személyekkel kapcsolatban egyetlen, kizárólagos emlékezet. Mindig számos emlékezet találkozik egymással, amelyek mögött különböző elképzelések, szemléletmódok, szándékok és érdekek húzódnak. Egy adott időpontban, adott helyen és adott politikai összefüggésekben felállított emlékműre mindig többféle emlékezet vetülhet. Az emlékműállítónak – ha demokratikusan jár el – ezért ki kell jelölnie azt a fogalmi és emlékezetpolitikai keretet, amelyben a mű valójában létrejöhet; hiszen a teljesen demokratikus emlékmű, amely valamennyi emlékezetre egyaránt reflektál, csak az elméletben létezik.

Hogy az emlékmű létrehozása mégis demokratikussá tehető, az mindenekelőtt két tényezőtől fakad. Egyrészt a projekt elszakadt attól az elképzeléstől, hogy az emlékezet „letudható” egyetlen kőből vagy bronzból készült köztéri emlékművel, amelyet a politikusok időről időre hangzatos beszédek után megkoszorúznak. Az emlékmű így nem a projekt kizárólagos eleme, hanem annak csupán egyik fontos állomása. A komplex emlékezeti projekt – amely az emlékművet is magába foglalja – a téma iránti érzékenyítéstől, a témához kapcsolódó kutatások publikálásán és a párbeszéd lehetőségének megteremtésén át egészen a helyszín kiválasztásáig, majd az alkotás megvalósításáig terjed. A projekt tehát sokkal több, mint pusztán emlékműpályázat. Szerves részét alkotja az adatok, források és az eddigi főbb hazai és nemzetközi tudományos eredmények összegyűjtése, ezeknek az információknak széles körű társadalmi megis-

mertetése, szakmai előadások, külföldi szakemberekkel, művészekkel készített interjúk és publikációk formájában. Ugyanígy az előkészítés része volt a helyszínként szóba került köztér felmérése, történetének kutatása, valamint az újszerű vizuális nyelvet használó emlékművek nemzetközi példáinak bemutatása.

A másik tényező az átlátható intézményes keretek megteremtése volt. Magyarországon a rendszerváltás után, a fővárosban elsősorban 2010 után alakultak át erőteljesen az emlékművek létrehozásának intézményes keretei: fontos egyeztető fórumok, fések és ellensúlyok szorultak ki a rendszerből. Ezért ma egy nagyszabású, sokakat érintő és megérintő emlékmű állításakor új intézményes útvonalakat kell találni. A Főváros – miután megfogalmazta emlékezetpolitikai szándékait – nemcsak saját szakértő intézményeit, Budapest Főváros Levéltárát, illetve a Budapesti Történeti Múzeumot kérte fel a projekt kereteinek kialakítására, hanem további történész és művészettörténész szakembereket is. A fővárosi intézmények vezetőiből és a szakemberekből alakult állandó szakmai bizottság számos megbeszélés nyomán alakította ki a projekt sarokpontjait, majd egy tágabb szakértő-tanácsadó testület véleményét kikérve készítette el az emlékmű pályázati kiírását. A döntések közösségi jellegét erősítette, hogy a nemzetközi zsűri munkájában egy nyilvános pályázat útján kiválasztott civil meghívott is részt vett.

A projekt általános és lényegi jellemzője az átláthatóság és a párbeszéd lehetőségének biztosítása, ezt szolgálta és szolgálja a projekt hosszabb távon is fennmaradó – és továbbra is információs bázisként szolgáló – magyar és angol nyelvű honlapja is. A korunkban legszokatlanabb elem azonban talán az idő újfajta kihasználása volt. Az elmúlt évtizedben számos példát láthattunk Magyarországon olyan politikai emlékművekre, amelyek látszólag a semmiből bújnak elő, s mindenfajta egyeztetés vagy pályázat nélkül villámgyorsan a köztérre kerültek. Ezzel szemben a *Háborúkban megerőszkolt nők emlékezete* projekt lassabb tempóban és körültekintően épült. A „lassúság” az előkészítésre szánt időt jelentette, s az újszerű döntési mechanizmusokkal együtt garanciát adhatott a szakmailag megalapozott, demokratikus döntésekre is.

Korunkban akármennyire egyszerűnek vagy bonyolultnak tűnhet az emlékműállítás, elengedhetetlenül fontos megőrizni a közösségi gyökereit. Magyarországon is el kell kerülni, hogy a kollektív emlékezetre hivatkozó emlékezetpolitikából kikopjanak a valódi kollektív, közösségi gyakorlatok. Ehhez a korábbiakkal szakító szemléletmód, az érzékeny és elhallgatott témák többszempontú megközelítése és átlátható intézményi struktúra szükséges. Ezek az új megközelítések adhatnak lehetőséget az „egyetlen emlékezet” autoriter szemléletének felszámolására és egy új, közösségi felfogás meggyökereztetésére.

Kerpel-Fronius Gábor
Budapest főpolgármester-helyettese

MEGTÖRNI A FÁJDALOM FOLYTONOSSÁGÁT

Az olyan emlékművek és emlékhelyek, melyek a szembenézésre és az elhallgatással való szakításra ösztönöznek, egyúttal felszólítások is. Felszólítanak a megszólalásra és a megszólításra, viszont a válaszok csendekkel nehezebbek. Ez a hangtalanság a trauma, a „lehetséges-e az áldozatok helyett vagy nevében elbeszélni a fájdalmat” kérdésnek csendje és feszültsége. Kinek és meddig a *csendje* a trauma elbeszélhetetlensége, és kinek a csendje egy emlékmű?

Magyarországon a szembenézések mindig késve, legalábbis soha nem *az adott* időben történnek. Csak megannyi töredezett idő vagy generációnyi elhallgatás és elfojtás után foglalkozunk saját múltunk dekonstrukciójával, és ez az – a kötet szerkesztőinek megfogalmazásával élve – „elvermelt trauma” beteggé teszi a társadalmat. Erről a betegségtudatról a magyar politikai, és néha a tudományos közeg is csak a legvégső pillanatban kíván tudomást venni. Ez az a pont, amikor a betegség már annyira elhatalmasodik, hogy alapjaiban kérdőjeleződik meg a közös, a *mi* elgondolása.

Amikor Budapest Főváros Önkormányzata kezdeményezte a háborúban megerősített nők emlékművének felállítását és terét, akkor célja nem kevesebb volt, mint hogy visszavegyük a magyar történelem, így az önmagunk feletti kontrollt. Ez a folyamat azonban nem kezdődhet másként, mint saját történelmünk újragondolásával, az elhallgatás folytonosságának köztéri megtörésével, a tapasztalat jelenidejűvé tételével. Nem lehet ugyanis kitérni múltunk elől, nem lehet annak csak egyféleképpen vagy elkövetett bűnök nélküli értelmet adni. Egy teljesség nélküli valóság nem más, mint az igazság lehasítása, azaz végső soron tagadás.

A következmények előli kitérés nem csak látható, de érezhető is: ott van a napi fájdalmakban. Nem lehet sorsa senkinek az erőszak elviselése. Éppen ezért kell újra és újra belátnunk, hogy folytonosság van múlt és jelen között. A nők elleni erőszak, a nők leértékelése és marginalizáltságban tartása továbbra is rejtve van. Háborúban ezek a tapasztalatok élesebben és a kontrollnélküliség teljes elszabadulásában válnak emberi cselekvéssé. De ha „békeidőben” nem is látjuk, az erőszak akkor is ott van. Éppen ezért kezdeményezésünk a fájdalom folytonosságát megszakító hang kíván lenni.

A mi felelősségünk megtörni a „sérelemnek azon láncolatát”, amiről Mélyi József írt a kolozsvári *Korunkban* 2022 januárjában Reinhart Koselleck nyomán. Utóbbi élesen rávilágított arra, hogy a második világháború végével az áldozati szerep olyan öntudatlan eltolódása állt elő, ami egyeseket absztrakt magasságokba emelt, másokra viszont a csend szerepét osztotta. A budapesti művészettörténész vonatkozó sorai után kezdtem ismerkedni Koselleck hazai recepciójával, és találtam rá Hornyák Péter

Istvánnak a német történész emlékezet-felfogásával foglalkozó tanulmányára. Ebben előbbi a következőképpen fogalmaz: „Koselleck szerint primer és megváltoztathatatlan módon minden emlékezet a mindenkori saját tapasztalatban gyökerezik. Az erre irányuló emlékezés ingadozhat, elhalványodhat, de akár megingathatatlanul meg is maradhat az élő testbe zártan”. A kollektív emlékezet primer tapasztalatokon nyugszik, Koselleck szerint ilyen értelemben előbbiről nem beszélhetünk. Viszont – Hornyák után – „a lehetséges emlékezetnek vannak közös előfeltételei, vagyis olyan szociális, mentális, vallási, politikai stb. előfeltételek, melyeken mint háló átszűrődnek a személyes emlékezetek. Ezek az előfeltételek azonban nem csak megszűrik, hanem egyúttal szabaddá is teszik az egyéni emlékezeteket”.

Ez utóbbi folyamathoz, a háborúkban áldozattá lett nők elleni erőszak egyéni és közösségi emlékezéséhez, az elbeszélhetőség szabaddá tételéhez járul hozzá ez a kötet, majd pedig a köztéri megjelenés is. Koselleck érvelésével élve, új tapasztalat- és elvárásoközösségek megszületésében és majdani folytonosságában gondolkodunk. Ennek egyik eleme, hogy a köztéri reprezentációs logikába beillesztjük a múlt feldolgozását és a csend szóra bírását. Az emlékezés ugyanis nem magától értetődő. A megtörtént – a tapasztalat és a lehetséges közötti kapcsolat – meg- és felismerése teret és időt kíván. Ez a tér és idő minden tágassága és végtelensége ellenére is sűrűsödési ponttá válik, ahol találkozik az áldozatok és az áldozatiság beszédre ébredő közössége. Ez a tér és idő lett az itt és most, Budapest 2022.

Gy. Németh Erzsébet
Budapest főpolgármester-helyettese

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ A KÖTETHEZ

Mi a hasonlóság Jászai Mari (1850–1926), a magyar nyelvű színjátszás egyik legnagyobb alakja és Gyarmati Fanni (1912–2014), Radnóti Miklós özvegye élettörténetében? Mind a ketten áldozatul estek a háborús nemi erőszaknak. Jászai Mari, aki nagyon szegény családból származott és ötéves korától kenyérkereső volt, az 1866. évi porosz–osztrák háborút lényegében eldöntő königgrätzi csatában markotányosnőként vett részt, ahol az emlékiratai szerint katonák megerőszakolták.¹ Gyarmati Fanniról – a halála után kiadott naplójából – tudjuk, hogy a Budapestet felszabadító szovjet katonák megerőszakolták, teherbe ejtették és azután abortuszra kényszerült. A két női sorsot ugyan majdnem száz év választja el egymástól, mégis megegyeznek abban, hogy a háborús nemi erőszakban a nők magukra maradnak. A „csend összeesküvése” abból fakadt, hogy tulajdonképpen mindenkinek érdeke volt, hogy ne beszéljenek róla; ez a források számát is csökkenti. Mindenkinek egyszerűbb volt egy ideig úgy tenni, mintha semmi sem történt volna, de persze egy idő után az elvermelt trauma előkerül és megbetegíti a testet és a lelket.

A kötet tanulmányai a háborús nemi erőszak történetét, reprezentációját és emlékműveit elemzik a Budapest Főváros Önkormányzata által kezdeményezett emlékmű-állítási projekt keretében, a Budapest Főváros Levéltárában elhangzott előadások írott változataiként. A történeti rész öt tanulmánya időrendben tekinti át a nők ellen elkövetett katonai erőszak történetét, a rendelkezésre álló források problémájával összekapcsolva.

Történeti emlékezet

A háborús nemi erőszak elemzéséhez használt nyelv utólag, jóval a történelmi eseményt követően jött létre, így elemzésénél óvatosan kell eljárunk. Az időben eltolt elbeszélési mód számos módszertani problémát szül. Az első az, hogy az írott forrásokat rendkívül kritikusan kell elemeznünk, hiszen a tabusított nyelv és az utólagos történetelmondás gyakran elrejtette, illetve módosította az eseményeket. A nőkkel kapcsolatos testi erőszakra csak úgy érdemes beszélni, ha az erőszak elszenvedője képes elmondani azt, ami szerinte vele történt. Politikailag problémás, ha valaki az áldozat nevében beszél, pedig a legtöbb történeti forrással ez a helyzet. Ezzel ugyanis láthatatlanná teszi az áldozatot, mivel a beszélő a saját nyelvét és megfogalmazásait erőlteti rá másvalaki-

---

1 Ld. Katona Csaba előadását, 2020. október 1. <https://www.elhallgatva.hu/eloadassorozat-ii/>

nek az élményeire. Amikor férfiak mondják el, hogy ők mit láttak, mi történt a nőekkel, addig maguk a nők általában hallgatnak. A kötet szerzői tanulmányaikban elemzik: ki, miért és hogyan mondja el vagy hallgatja el történetét. A hallgatás lehet ellenállás is. Ugyanakkor nagyfokú érzékenységre is szükség van ahhoz, hogy a kutatás alanyait hogyan kezeljük, és hogy a kutató a kutatásba bekapcsoltak megélt tapasztalatait miként jelenítse meg. A többszörös elhallgatással torzított emlékezet rögzítése létfontosságú, hiszen néha ez az egyetlen forrásunk.

Az emlékezet nyelve mellett az emlékezet politikáját elemzik a tanulmányok. Az emlékezetpolitika lényege a szembenézés, a feldolgozás és nem a felejtés. A háborúkban és válsághelyzetekben az államok vizsgálják, hogy az állampolgáraikhoz hogyan viszonyulnak: kiket védenek meg, kit hallgattatnak el, kire emlékeznek. A tanulmányok az egyén és a hatalom viszonyát vizsgálják abból a célból, hogy értsük meg, mi mozgatja az erőszak folyamatosságát.

Fedeles Tamás „*A katonák kedvük szerint mebecstelenítették.*” *A nők elleni erőszak a késő középkori Magyarországon* című tanulmánya Giovanni di Conversino da Ravenna munkájának elemzésével mutatja be, hogy a háborús nemi erőszak a korabeli hadviselés állandó kísérőjelensége volt. Nem csupán az idegen seregek martalócaitól rettegetek a korabeli magyar városok és falvak leányai, asszonyai, ugyanis sokszor a szomszédos birtokokon elkövetett rajtaütések, korabeli kifejezéssel élve a hatalmaskodások során is erőszakos cselekedetek szenvedő alanyaivá váltak.

Svégel Fanni *Az első világháború és utóhatásai. Nemi erőszak a közegészségügy és a militarizmus keretrendszerében* című munkájában áttekinti az osztrák–magyar hadsereghez köthető nemi erőszak kapcsán felmerülő kérdéseket, felhasználható forrástípusokat és a legfontosabb forráskritikai szempontokat. A balkáni és keleti frontra koncentráló elemzés alapját hazai és nemzetközi haditudósítások, magyar katonanaplók, újságcikkek, orvosi vélemények és egyházi feljegyzések adják, amelyekeken keresztül ráláthatunk a frontkapcsolatok bonyolult mivoltára, valamint a hadifoglyok és a helyi nők kapcsolatára is. A forrásbázis áttekintését követően az erőszak következményeinek (nemi betegségek, nem kívánt terhességek) társadalmi vonatkozásai, illetve a háborút követő román megszállás alatt elkövetett, nők elleni erőszak néhány aspektusa kerül tárgyalásra.

Pető Andrea *A második világháborús nemi erőszak emlékezete Magyarországon* című tanulmánya megkísérli átértelmezni a történetírás leghagyományosabb ágát, a hadtörténetírást, rámutatva, hogy egyrészt mi és ki maradt ki eddig a hadtörténetírás vakfoltjai miatt. Másrészt, ha ezeket a vakfoltokat a rendelkezésünkre álló források kritikus elemzése után megkíséreljük betölteni, akkor az eddig teljesnek hitt kép is megváltozik.

A két kortárs tanulmány a délszláv háborúkkal, illetve a ruandai népirtással foglalkozik. Lator Anna Luca „*Azt mondták, nagyon szeretnék látni, ahogy növekednek bennünk a gyerekeik.*” *Nemi erőszak a délszláv háborúban* című tanulmánya bemutatja,

hogy a multietnikus Jugoszlávia felbomlásakor az újraéledő nacionalizmus etnikai tisztogatáshoz és tömeges nemi erőszakhoz vezetett a délszláv háború során. A konfliktusok idején elkövetett szexuális erőszakot új nézőpontból kezdték elemezni, és azt már nem pusztán a háború „melléktermékének” tekintették a kutatók, hanem a szereplők részéről alkalmazott tudatos fegyvernek. A délszláv háború során a szexuális erőszakot az etnikai tisztogatás eszközeként használták, amiben az elkövetés jellemző helyszínei nemierőszak-táborok voltak, a tipikus elkövetési mód pedig a kényszerterhesség.

Bagi Judit és Lator Anna Luca *„Azt mondták azért erőszakolnak meg, hogy lássák, vajon a tuszi nők is olyanok-e, mint a hutu nők.” Nemi erőszak az 1994-es ruandai népirtás során* című tanulmányukban a ruandai hutu és tuszi népcsoportok közötti etnikai konfliktust elemzik, mely 1994-ben közel 800 000 ember halálát okozta. A tuszik ellen szisztematikusan elkövetett, három hónapon át tartó népirtás során rendkívül sok nőt erőszakoltak meg. A tanulmány azt mutatja be, milyen tényezők játszottak szerepet az elkövetés módjában, de rámutat arra is, hogy az országban egyébként békeidőkben is kiugróan magas arányú a nemi erőszak.

Vizuális reprezentációk

A kollektív identitások kialakulásának folyamatait az ókortól napjainkig áthatják a nők elleni erőszak képzetei. Az antikvitás megörökölt szexuális erőszak sémái – a behódolás és a tanult tehetetlenség, a felhatalmazottság és az uralomvágy – mindmáig jelen vannak, még ha nem is vagyunk tisztában azok eredetével, gyökereivel. Észrevétlenül dolgoznak bennünk, kárvallott és elkövetői pozíciókban egyaránt. Az áldozathibáztatás és a dehumanizálás társadalmi retorikája is ezekből az ősi toposzokból táplálkozik. A képi sémák, ikonográfiai típusok nemcsak a magaskultúrában élnek tovább, de jelen vannak a vizuális kultúra minden területén, és a nőt használó reklámok révén beszivárognak mindennapi életünkbe is. A reprezentációval foglalkozó tanulmányok a szinte természetessé vált ábrázolási klisék, erőszak-toposzok történetének erednek nyomába az ókortól napjainkig, felfejtve azok létrejöttének okát, jelentésrétegeit és mutációik során „normalizálásuk” útját. Mintegy felnyitják a néző szemét, hogy meglássa a mitológiai vagy bibliai keretbe ágyazott, s gyakorta hősies narratívákkal álcázott vagy nemzeti ideológiával leplezett, illetve az esztétika által szentesített történetek és képek mögött a nők elleni erőszak újra és újra előbukkanó narratíváit és formáit. Napjaink vizuális kultúrája számtalan formában nyújt öntudatlanul, reflektálatlanul is megerősítést a nők elleni erőszak továbbélésének. Ezen képek, jelek olvasása, értelmezése elengedhetetlen ahhoz, hogy ne tekintsük egyedülálló, véletlenszerű eseteknek a nők elleni erőszakot, az bele van kódolva a kultúránkba az idők kezdetétől fogva napjainkig, még ha vizuális megjelenésük eltérő is. Ezt a felfejtést, az elleplező rétegek lehántását kísérli meg a kötet reprezentációval foglalkozó négy tanulmánya.

B. Nagy Anikó „*Szoknyád az arcodra fogom borítani, a népek elé tárom csupasz alfeled.*” *Epizódok a nők elleni erőszak irodalmi és képi hagyományából* című tanulmánya a nemierőszak-toposzok történeti ikonográfiáját és irodalmi megjelenítéseit pásztázza az antikvitástól a 19. századig. Megismerteti az olvasóval a bibliai és mitológiai alapsémákat, azok módosulásait és új tartalmakkal való telítődéseit. A szerző továbbá azt kutatja, hogy az állandósult készlethez társultak-e újabbak, és ha igen, mi hívta őket életre. Gazdag vizuális anyaggal illusztrálja, hogy a nemi erőszak identitásvesztéssel és kirekesztődéssel jár, ami gyakorta öngyilkossággal, illetve az emberi forma elvesztésével (paralizálás, elnémitás, dehumanizálás) végződik. Az antik képzőművészetben a konkrét háborús nemi erőszak ábrázolása jóval ritkább, mint a békeidős atrocitások képei. Ezek a női tudásból, beszédből fakadó ártalmak és a törvényszerűen bekövetkező retorziók narratívája köré épülnek. Az ótestamentumi nemi erőszak dramaturgiája a szexuális határátlépések egész közösségeket veszélybe sodró voltára helyezte a hangsúlyt. Az Újtestamentumból elmaradtak a tényszerű nemierőszak-cselekmények, a keresztény mártírium legendái megkísérelt, de az Úr által hatástalanított szándékokat mutatnak be. Ezek a tematikus keretek és erőszakképzetek a későbbi korszakokra is átöröklődtek, s adaptálódtak az újabb korszakokhoz, azok igényeihez, nézőpontjához. A 19. század közepétől ugyan kikoptak a mitológiai elemek, de a körvonalak, allúziók továbbra is fennmaradtak.

Turai Hedvig *Kéjgyilkosságok, erőszak-fantáziák vizualizálása a két világháború között* című tanulmánya az első világháború után gyökeresen megváltozott társadalmi kereteket és az azokra adott művészeti reflexiókat vizsgálja. Az első modern, gépesített világháború korábban példátlan mértékű testi és pszichés szenvedést eredményezett. A katonák hazatérve egy alaposan átalakult világot, és a hagyományos nemi szerepek szétzilálódását találták. A férfiak háborús traumáik hatására vagy hisztérikussá, „nőiessé” váltak, vagy paramilitáns szervezetekbe tömörülve az erőszak kényszerével és legitimitásával kívánták elérni a hiper-maszkulinitást. A háború utáni új társadalmi felállásban félelmet keltett a független „új nő” megjelenése is, amely fenyegetettséget jelentett a hagyományos maszkulinitás számára, és megingatta a nemek hierarchikus „rendjét” is. Ezeknek a félelmeknek és a kapcsolódó vágyfantáziáknak, illetve kompenzálásoknak ered nyomába a szerző, felvonultatva a kéjgyilkosságok burjánzó vizuális fantáziáit. Az erőszak, a gyilkosságok nemcsak a jobboldali, paramilitáris szervezetekben s a politikában kaptak hangsúlyt, hanem az avantgárd gyakran baloldali kötődésű művészetében is; a német expresszionisták nagyszámú „Lustmord” képében és a szürrealisták kegyetlen vágyfantáziáiban is. A neoavantgárd művészek mintegy készen, szentesített klisékként vették át a nő ellen elkövetett erőszak képzeteit és „esztétizálását”. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a művészi munkákban megjelenő fiktív erőszak nemcsak „ártatlan” reakció volt az első világháborúra, hanem része

volt a következő erőszakhullám, a második világháború minden fantáziát felülmúló tömeggyilkosságának mentális előkészítésében is.

Gadó Flóra és Magyar Fanni *A feminista művészet szubverzív stratégiái. A nemi erőszak reprezentációja női nézőpontból a hetvenes évektől a kétezres évekig* című írása a normalizált, esztétikailag szentesített erőszak-ábrázolásokra adott, generációnként eltérő alapállású női nézőpontú válaszokat és ikonikus munkákat elemzi. A szerzőpáros rámutat a modernista paradigma csapdájára: az esztétikai autonómiát hirdető program az elszigeteltségből való kilépés lehetőségét hozta a nők számára, ellenben kizárta a genderspecifikus, női léttel kapcsolatos tartalmakat, miközben a patriarchális keret és értékrend érintetlen maradt. Kortárs munkákon keresztül mutatják be, hogy makacsul továbbélő jelenségről van szó, s nem szórványos esetekről.

Vincze Teréz *Az elmesélhetővé tétel technikái. A nők elleni háborús erőszak emlékezete filmen* című írása a legszélesebb közönséghez eljutó, s a legnagyobb hatással rendelkező műfaj nők elleni háborús erőszakkal foglalkozó fikciós játékfilmjeit vizsgálja. Azt firtatja három kontinensről vett esettanulmányokon keresztül, hogy milyen narratív technikákkal, audiovizuális megoldásokkal tesznek bizonyos filmek közvetíthetővé, láthatóvá és hallhatóvá olyan eseményeket, melyeknek lényegi eleme a láthatatlanság, elmondhatatlanság és megmutathatlanság. A szerző kitér a trauma természetére, az emlékezetpolitikára és a reprezentációjával kapcsolatos etikai kérdésekre is.

Feldolgozás és emlékművek

A köztéri emlékművekkel, mint a kollektív emlékezet, illetve a történelem lenyomataival kapcsolatos elképzelésekben az elmúlt évtizedekben számos tekintetben változás következett be. Az emlékezés hagyományos formáinak átalakulásával a korábban túlnyomó többségben lévő heroizáló alkotások mellett (vagy éppen azok helyén) egyre nagyobb számban jelentek meg a traumákkal, veszteségekkel foglalkozó, esetleg a saját büntettekkel szembenéző monumentumok. Ezzel párhuzamosan megnőtt a civil kezdeményezésre állított emlékművek jelentősége, s az új emlékezetkultúra jegyében az általános áldozatfogalomról a figyelem egyre inkább áttevődött az egyes áldozati csoportokra. Ebben az összefüggésben jelentek meg a nők elleni erőszakra, annak áldozataira emlékeztető alkotások, illetve a háborúkban megerőszakolt nők emlékművei is.

Az emlékművek új típusával és annak a kollektív emlékezetre vonatkozó megközelítésmódjával kapcsolatban a múltira vonatkozóan új kérdések is felmerültek: hogyan (nem) jelenhettek meg a nők a hagyományos emlékműveken? Miért nem kaptak helyet a köztérben korábban a háborús erőszak áldozataira emlékeztető alkotások? A jelenre vonatkozó fontos probléma, hogy miként jelennek meg az emlékműveken a tettesek, illetve az áldozatok? Lehet-e globális érvényessége a helyi emlékezetnek? Nemcsak a

jelenre, de a jövőre is utal a kérdés, hogy miként értelmezhetjük a társadalmi traumát, s vajon egy köztéri emlékmű válhat-e a kollektív vagy az egyéni terápia részévé? A kötetben a fenti problémák különböző aspektusait három tanulmány járja körül.

Leposa Zsóka *Nemi szerepek a köztéri emlékműveken a 19. századtól a világháborús emlékművekig* című tanulmányában a köztéri szobrászat történetében vizsgálja az alkotásokon megjelenő női szerepek társadalmi hátterét. Az elemzés a hagyományos férfiképből indul ki, hiszen korábban a nőalakok köztéri reprezentációja is ennek függvényében alakult. A szerző számos példával illusztrálja, hogy a 19. századi európai köztéri szobrászatban megjelenített nemi szerepekben a polgári társadalom egykori normái tükröződnek: női figurák csak olyan szerepekben jelenhettek meg, amelyek erősítették a férfiábrázolások maszkulinitását; a társadalom egyenrangú tagjaiként a köztéri szoborjelenetekben sem létezhetek.

A 20. század elején a maszkulinitással szemben a nőiesség az ellenségkép megbélyegző elemei közé került; így kerülhetett Németországban a bírálókat középpontjába az állam „elnőiesedésének” „nemzeti veszélye”, amelyre a választ a politika „férfiasságának” erősítésében találták meg. Ezek a tendenciák a köztéri szobrászat reprezentációs mintáiban, az ábrázolások ikonográfiájában is lecsapódtak. Így válhattak a gyakran Szűz Mária-ábrázolásokra visszavezethető nőalakok a nemzet megtestesítőivé, olyan Germania-, Hungária- vagy Marianne-alakokká, akik szimbolikus háttérként szolgálhattak a „történelemformáló” férfiak tevékenységéhez.

A munka két esettanulmány segítségével különböző szempontokból világít rá a köztéri női szobrok politikai használatára. Világossá válik, hogy a gyakran 18. vagy 19. századi gyökerekkel rendelkező szoborelképzelések – és ezen belül a nők megjelenítése – a mai napig befolyásolják a köztérről való gondolkodásunkat.

Mélyi József a *Háborúban megerőszkolt nők emlékművei* című tanulmányában azokat az erőszakot elszenvedett nőknek, illetve a háborúban megerőszkolt lányoknak és asszonyoknak a világ különböző pontjain állított emlékműveket mutatja be, amelyek az elmúlt évtizedekben szélesebb körben hívták fel a figyelmet a múltban lezajlott, de azután elhallgatott események mellett az áldozatok személyes sorsára is. A példák közül kiemelkednek az ezredforduló környékén létrejött efemer alkotások – Sanja Iveković luxembourgi *Aranyhölgye*, Jenny Holzer *Hadiállapot* című lipcsei alkotása –, amelyekben a régebbi emlékműfelfogások és az új elképzelések magukra a klasszikus köztéri emlékművekre vetítve ütköztek.

A példák második csoportja nem a kortárs képzőművészeti elképzelésekhez köthető; az ide tartozó alkotások új emlékezetpolitikai hangsúlyokat helyeztek el. Kiemelkedik közülük Kim Seo Kyung és Kim Eun Sung *A béke szobra* című, 2011-ben felállított szülői műve, amelynek központi alakja – egy széken ülő, hagyományos ruhába öltözött koreai nő, vállán egy madárral, amely a szabadság és a béke szimbóluma – az elmúlt években a háborúban megerőszkolt nők emlékezetének globálisan elterjedt szimbó-

lumává vált. A mű nemcsak a történelmi emlékezet aktuális kérdéseire reflektál, de az adott helyszínen a kilencvenes évek eleje óta rendszeresen zajló tüntetések szimbolikus elemévé is vált. A művek egy harmadik csoportját a könnyen lefordítható szimbólumokat használó, látványos művek alkotják, amelyek gyakran a design eszközrendszeréből merítenek. Mindhárom emlékműtípusban közös a hosszú időn át elhallgatott téma láthatóvá tétele.

Schell Gergely *Emlékezés és felejtés. A katonai nemi erőszak feldolgozásának lehetőségei* című tanulmánya a pszichológia szemszögéből elemzi a témát, visszanyúlva a traumakutatás 19. századi gyökereihez. Vizsgálatának központi fogalma a társadalmi trauma, amely nemcsak a közvetlenül elszenvedőkre gyakorol hatást, hanem a következő generációkra is, s ebben a tekintetben szorosan összefűződik a kollektív emlékezettel és a történelemmel.

A szerző felvázolja a hisztéria-, majd a traumakutatás történetének fázisait, eljutva a 20. század 70-es éveibe, amikor – elsősorban a feminista mozgalmak hatására – a szexuális bántalmazásokkal kapcsolatban számos országban a nyilvánosság elé léptek a nők – áldozatok és aktivisták – korábban elhallgatott történeteikkel. A hangjukat immár hallatni képes áldozatok kifejezheték, hogy a nemi erőszak súlyos bántalmazás, amit a férfiak a kontroll és a hatalomgyakorlás módszereként alkalmaznak.

A tanulmány lényegi eleme a traumákból való felépülést szolgáló terápiák különböző típusainak ismertetése a test alapú megközelítéseitektől a csoportos módszereken át a mindfulnessig. A traumaterápiákban közös cél a traumatikus és a normális emlékek összefűzése, és egy homogén emlékezés megteremtése. Az egyes egyén a terápiás folyamatba lépve nem csak önmagát gyógyítja, hanem más generációkhoz tartozó családtagjait is.

Interjúk

A projekt keretein belül interjúk formájában megkérdeztük az emlékezetpolitika (Aleida Assmann, Michael Rothberg), és az emlékéllítés működésének (James E. Young) neves külföldi szakembereit, továbbá két művészt a szomszédos országokból, Ausztriából (Eduard Freudmann) és Szlovákiából (Németh Ilona), hogy az elmélet és a praxis felől egyaránt, nemzetközi összefüggésben is kitágítsuk a projekt nézőpontját. A video-interjúkról készült felvételek Budapest Főváros Levéltára YouTube csatornáján tekinthetők meg, a beszélgetések írott, szerkesztett változatát az artportal.hu közölte.

A szerkesztők

